

dagen voor zijn dood, als hij al zeer ziek is, deelt hij haar dat mee. Het gevolg is dat ze zijn sterfbed niet meemaakt.

Vrienden kan hij niet maken of houden, en in geen enkel gevestigd milieu van geletterde mensen wordt hij aanvaard. De Tachtigers, de kring van Willem Royaards — ze halen hun neus voor hem op. *De Telegraaf* is het milieu waar hij de Falklandjes publiceert, maar hij maakt geen deel uit van de journalistieke wereld, noch van de bohème, noch van de wereld van Gorter of Roland Holst die veel te verijnd zijn voor deze schrijvende mede-socialist die iets bonkigs, solitaires en schlcmieligs heeft. Hij hoort niet tot *ons soort mensen, definitely not*.

Als zijn stukken niet meer lopen, richt hij een eigen toneelgezelschap op. Hij mislukt. Aangrijpend beschrijft Goedkoop hem, grommend, brommend, sigaar in de mond, altijd bijna aan de grond, te bleu om de première van zijn eigen stukken bij te wonen, om te eindigen als een totaal berooide lijder aan kanker. Zijn oude vijand Willem Royaards troost hem op zijn ziekbed en zorgt via een nationale inzameling tenslotte vooreen delging van alle schulden. Fantastisch productief en met immens talent voor het schrijven van drama is Heijermans lange tijd zeer populair bij de gewone mensen die tranen met tuiten huilen bij *Op Hoop van Zegen*. Als hij in 1924 begraven wordt, staan er langs de weg naar de begraafplaats tienduizenden om afscheid van hem te nemen.

Schreef Goedkoop een volmaakt boek? Nee. Elsbeth Etty heeft er in de *NRC* van 26 februari 1996 op gewezen dat wat betreft Heijermans' plaats in de socialistische beweging de context ontbreekt. Zelfs de Russische Revolutie wordt niet genoemd als een fenomeen dat enige invloed op hem had. En misschien kon het hem ook allemaal niks schelen: al die ideologie. Hij schreef over arme mensen in Nederland, en die kwamen vaak ook niet verder dan vóór of tégen Troelstra.

Betreurenswaardiger is dat Goedkoop weinig zegt over de vraag waarom Heijermans op een gegeven moment heeft afgedaan als toneelschrijver. Wat kwam in de plaats van zijn werk; waar gingen de mensen dan naar toe op de zaterdagavond? De biscoop? We lezen het niet.

Maar de omissies staan in geen verhouding tot wat er wél is: een breed opgezette, goed geschreven biografie waarvan de schrijfstijl hier en daar doet denken aan het prozawerk van Heijermans en sommigen van zijn tijdgenoten zelf. De methodologie die Goedkoop voor zichzelf ontwierp, is niet uitgeschreven, maar wel traceerbaar: ieder hoofdstuk markeert een stap in de ontwikkeling van Heijermans. Te bepalen welke beweging van Heijermans een stap was, is het prerogatief van diens biograaf. Die heeft met zorg, toewijding en ook ontroering van het voorrecht dit leven te mogen beschrijven, gebruik gemaakt.

Tessel Pollmann

J. Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896* (Dissertatie Rotterdam 1995, Publikaties van het P. J. Meertens-instituut XXIV; Amsterdam: P. J. Meertens-instituut, 1995, xi + 597 blz., f79,90, ISBN 90 70389 47 9).

Het P. J. Meertensinstituut, dat bij de gretige lezers van de romancyclus *Het Bureau* van J. J. Voskuil toch stellig de indruk wekt aanvankelijk ernstig te lijden aan ongerichte verzamelwoede, heeft de laatste jaren het onderzoeksprogramma aanzienlijk bij de tijd weten te brengen. Het proefschrift van Helsloot is daar een uitstekend voorbeeld van. In een langzamerhand omvangrijke reeks studies over het zogenaamde 'beschavingsoffensief' heeft hij een onmisbare bijdrage geleverd — zeer bescheiden aangeduid als 'een bouwsteen' — aan de discussie. In een wel buitengewoon omvangrijk en doorwrochte studie heeft hij zich geworpen op de

pogingen vanuit de burgerij te Goes om het genoegen en vermaak van brede lagen van de bevolking te veredelen en te verheffen. Dat was ook hard nodig, want veel meer dan een jaarlijkse kermis was er niet en eenieder weet hoe erg het daar veelal aan toeging: 'De kermis is een waar schandaal van den tegenwoordigen tijd; eene persiflage van de verlichting onzer eeuw; eene combinatie van alles wat vuil, liederlijk en gemeen is, walgelijk tot in den uitersten graad, met haar nachtelijk straatrumoer en dronkenschap'. Daar moest dus nodig wat aan gedaan worden en er volgde dan ook een reeks initiatieven, waarbij Helsloot zich beperkt tot de periode 1867-1896, welke gelijkvalt met het bestaan van een plaatselijke vereniging voor volksvermaken.

Helsloot onderscheidt, in tegenstelling tot de bestaande literatuur, niet één maar twee beschavingsoffensieven, die overigens met elkaar samenhangen als de reformatie en de contra-reformatie. Het eerste offensief wordt gedragen door de vrijzinnigen, de liberalen, die aan de slag gaan onder het vaandel van 'de beschaving'. Daartegenover ontwikkelt zich een vergelijkbare structurering van vermaak en genoegen, aan te duiden als een soort religieus reddingsoffensief, of een christelijk zedelijkheidsoffensief; hoe dat ook zij, het werd gedragen door de orthodoxen en stond in het teken van de herkerstening. De structuur van de dissertatie was daarmee gegeven: deel één heet 'beschaving van vermaak', deel twee werd 'kerstening van vermaak' genoemd, zoals de 'botsingen' in deel drie worden behandeld.

De betekenis van het boek schuilt vooral in het feit, dat de auteur zo nauwkeurig mogelijk heeft trachten na te gaan wat nu het effect was van al dat veredelen, beschaven en kerstenen, in welke mate het succes had, welke spanningen het opriep of zelfs oppositie uitlokte. Er kon vrijwel geen vereniging in die jaren worden opgericht, of Helsloot onderzocht en beschreef haar lotgevallen. Daarbij worden een paar algemene tendenties zichtbaar. De liberale initiatieven mikten vooral op het verkleinen van de kloof tussen elite en 'volk' door het opzetten van gezamenlijke culturele activiteiten. Maar dat vergde een groot gevoel voor evenwicht, want het bevorderde een neiging tot exclusiviteit (waardoor het volk afhaakte), maar ook voelde het volk niet zoveel voor bevoogding, waardoor eigen initiatieven werden ontwikkeld waarin de voorkeur werd gegeven aan gezelligheid boven beschaving.

De orthodoxen hadden minder last van deze sociale spanningen; in deze kringen echter was het weer veel moeilijker om vermaak en beschaving (of liever: kerstening) met elkaar in overeenstemming te brengen. Daardoor was er bij de orthodoxen ook meer frictie tussen volwassenen en jongeren (die op het gebied van muziek en sport dan ook grotendeels hun zin zouden krijgen). Bepaald vermakelijk is de concurrentieslag tussen beide groepsoffensieven. Dit was al zichtbaar in de discussie over de viering van Koninginnedag op 31 december, maar vooral ook in de decembermaand. De orthodox-hervormden legden in hun bijbelonderricht grote nadruk op Jezus als kindervriend. Zijn geboortefeest, gevierd op tweede kerstdag, gold dan ook als het hoogtepunt van het schooljaar. Op die avond kregen de kinderen melk en broodjes, er werd licht gepreekt, er werden wat kerstliederen gezongen en na afloop kregen ze allemaal een geschenk, boeken, speelgoed of kleren. In sommige kerken stond ook een verlichte kerstboom. Dit waren dus mooie avonden, waar ook betrekkelijk veel ouders op afkwamen. De liberalen konden hier aanvankelijk niet zoveel tegenover stellen, die hadden alleen een tombola die meer op volwassenen was gericht. Maar in de jaren tachtig gaan zij het Sinterklaasfeest met enige verve ter hand nemen. En ook dat werden mooie avonden: Sinterklaas kwam te paard aan en bleef bij het feest aanwezig, de kinderen kregen chocolademelk, koek en snoep en gingen na afloop met een fraai geschenk naar huis. Daarmee waren deze feesten in december vrijwel eikaars spiegelbeeld: eender en toch anders.

Er zijn natuurlijk — naast tevredenheid over de kwaliteiten — ook wat vraagtekens te plaatsen bij deze studie. Daar is ten eerste de vraag wat deze 'offensieven' nu eigenlijk te lijf gin-

gen; waren er dan geen oudere, wellicht meer traditionele vormen van vermaak, sociaal verkeer op hoogtijdagen, wijkverenigingen, gilden of knechtenverenigingen — met andere woorden, was al die nieuwerwetsigheid een creatie *ex nihilo*? Dan is er het opvallend ontbreken van vrouwen in deze studie: er komt bijna geen vrouw in voor en dat in een periode waarin vooral van vrouwen een veredelende invloed werd verwacht (voor niet-deugende jongelui waren er immers maar twee oplossingen: het huwelijk of Nederlands-Indië). En een derde punt betreft de verhouding tussen het lokale en het nationale niveau. Enerzijds zien we deze offensieven vrijwel overal, het zijn landelijke processen; anderzijds zien we in Goes dat voortdurend gestreefd wordt naar het beschaven van de eigen gemeenschap; met grote regelmaat wordt uitdrukking gegeven aan het verlangen de feesten lokaal te houden (of zelfs op wijkniveau). En dat roept de vraag op of zonder nadere differentiatie (dat wil zeggen een symbolische versterking van de lokale identiteit) wel een zekere nationale eenwording (zoals in de bekende studie van Knippenberg en De Pater beschreven) mogelijk is? Hier raken we aan eenzelfde probleem als met de lokale verzuilingsstudies.

Deze kanttekeningen doen echter geen enkel afbreuk aan onze grote waardering voor het verrichte onderzoek en de zorgvuldige verslaglegging daarvan. Soms krijgen we meer te lezen over allerlei verenigingen in Goes dan we zouden willen weten, maar in de rijke gedetailleerdheid valt ook veel te genieten: wie zou niet een preek willen aanhoren van dominee Klarhamer (tegen kermis en komedie), of een toespraak van kolonel Oliphant (van het Leger des Heils over 'Wat zult gij met Jezus Christus doen?'), om daarna met de auteur wat kortswijl te zoeken in sociëteit Van Ongenuchten Vrij?

Piet de Rooy

L. A. C. Jentjens, *Van strijdorgaan tot familieblad. De tijdschriftjournalistiek van de Katholieke Illustratie 1867-1968* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Amsterdam: Otto Cramwinckel, 1995, 248 blz., ISBN 90 71894 82 2).

Het hier besproken boek diende de schrijver aan de Universiteit van Amsterdam tot dissertatie op het terrein van de communicatiegeschiedenis. Op dit gebied — vroeger heette het 'persgeschiedenis' — valt, naarde schrijver herhaaldelijk meedeelt, nog heel wat werk te verzetten. Dat geldt dan met name voor de tijdschriftenpers. Dagbladen, ook uit katholieke kring, zijn immers al herhaaldelijk voorwerp van onderzoek geweest en verschillende studies staan nog op stapel. Met de periodieke pers is dat veel minder het geval. Daartoe aangespoord door zijn begeleider heeft Jentjens daarom zijn doctoraalscriptie over de *Katholieke Illustratie* (KI) tot proefschrift uitgewerkt (9). Het katholieke familieblad wordt in de literatuur immers bijna alleen vermeld wanneer de uitdrukking van het 'Rijke, Roomsche Leven' valt, de naam van een populaire fotorubriek, die in de jaren twintig, dertig in de wekelijkse afleveringen van de KI een vaste plaats innam.

Het boek heeft een korte inleiding, waarin enkele gangbare benaderingen uit de communicatiegeschiedenis summier worden aangeduid. Van deze komen, aldus het betoog, noch de zender- noch de ontvanger-georiënteerde aanpak voor een onderzoek in aanmerking, respectievelijk omdat er nauwelijks archiefmateriaal van uitgeverij of redactie voorhanden is en omdat er, bij gebrek aan gegevens, van de effecten van het blad op de lezers en lezeressen ook al geen brood te bakken is. Blijft over een onderzoek naar de boodschap zelf, dat wil zeggen naar de inhoud van de meer dan honderd jaar lang verschenen afleveringen van de KI, en wel via een 'hermeneutisch-descriptieve aanpak' (16), die het mogelijk moet maken de levenssfeer, het